

Тетяна Морей (м. Переяслав-Хмельницький)
аспірантка Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету імені Г. Сковороди
E-mail: tetianamorei@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3632-2533>

Мережа аптечних закладів Київської губернії ЯК ВИД МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ КРАЮ (кінець XVIII – початок 60-х рр. XIX ст.)

У статті на основі архівних матеріалів та нормативно-правових актів проведено аналіз та визначено фактори, які впливали на отримання дозволу на відкриття аптек, їх місцезнаходження, матеріальне становище та забезпечення медикаментами. Проаналізовано чинники, які впливали на встановлення та обрахунок цін на медичні препарати відповідно до законодавства, а також повноваження органів, які здійснювали контроль за аптечною справою у Київській губернії.

Ключові слова: аптека, лікарські препарати, аптекарський помічник, провізор, аптекар, магістр фармації, «Аптекарський статут», «Аптекарська такса».

Tetiana Morei (Pereyaslav-Khmel'nitsky, Ukraine)
Postgraduate Student, Pereyaslav-Khmel'nitsky State
Pedagogical University named after Gregory Skovoroda
E-mail: tetianamorei@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3632-2533>

The network of pharmacy institutions in Kyiv province as a Way of providing medical service for the local population (the end of the XVIII – early 1860s)

Problem statement. *The process of reorganization has become an integral part of social-political and economic transformations in Ukraine.*

Its put on the agenda not only the issue of the need for an effective regional policy, but also the problem of scientific understanding of the preconditions and forming of individual regions of the country in historical and socio-cultural dimensions, the origins of regional self-consciousness. It is particularly important to apply to our own traditions, in this context. For this reason, the state of medicine study in general, and the network of pharmacy establishments functioning in particular, is very important. Particularly, in one of the largest Ukrainian provinces – Kyiv. It is essential to the understanding of the patterns and peculiarities of the health care system formation in certain regions.

Research methods. *During the study of the problem, multiple research methods were used including the following: general scientific, special, source-study, general-historical, interdisciplinary.*

Description of the results. *The article describes the foundation and functioning of the pharmacy institutions network in Kiev province at the end of the 18th and early 1860s. It is based on the analysis of archive materials and legal acts and shows the main factors that allowed obtaining permissions to open pharmacies, their locations, financial situation, and medicines provision. Using the Kyiv province as an example, the article researches the changing dynamics of the pharmacies number depending on the year and identified that most of them were private property.*

The number of pharmacies in each region was dependent on the population and permitted recipes. The article analyses the factors that were used to calculate and set the prices for medicals according to the legislation, and also the authorities who controlled the pharmacy industry within the province. In particular, official duties of Kyiv medical administration in supervision and inspection of pharmacies, and decisions that were made by the Medical Department of MVS regarding the pharmacies owners after filling inspection protocols.

Conclusions. *The worked out archival documents, materials and published sources, testify that the end of the 18th and 60th years of the XIX century were the period of development of the pharmacy establishments network in the Kiev province.*

Key words: *pharmacy medicines, pharmacist, assistant, pharmacist, chemist, Master of Pharmacy, «Pharmacy Statute», «pharmacy tax».*

Однією із складових інституту охорони здоров'я є фармацевтична галузь. Дослідження її становлення та розвитку дає можливість застосування позитивного історичного досвіду в період проведення медичної реформи. Вивченню історії охорони здоров'я в цілому¹ та розвитку аптечної справи, проблемам фармації на українських землях зокрема, присвячено ряд робіт науковців. Етапи розвитку аптечної справи в Україні розкрито у монографії «Історія фармації України», в якій висвітлено період з IX ст. по XX ст., в тому числі розглянуті питання фармацевтичної освіти, з урахуванням історичних, суспільно-політичних та економічних особливостей розвитку української держави. Зокрема, у роботі проаналізовані положення, що регламентували аптекарську справу, правила проходження іспитів на здобуття фармацевтичних звань². Проблемам історії фармації присвячено роботи доктора фармацевтичних наук М. Сятини³, підручник А. Голяченка «Історія медицини та фармації України на світовому тлі», в якому висвітлюються основні події, досягнення та імена української історії медицини та фармації⁴. Поряд з цим, дослідженнями медичної складової у краєзнавчому аспекті займаються науковці І. Робак та Г. Демочко, які у своїй статті «Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності» дали визначення поняттю «медичне краєзнавство», до предмету якого включили стан здоров'я населення, роботу установ охорони здоров'я, у тому числі і фармацевтичних, медичну і фармацевтичну освіту, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки, фармації тощо⁵.

Метою даного дослідження є аналіз формування та становлення фармацевтичної справи на прикладі Київської губернії, а саме: етапи відкриття аптек та отримання відповідних дозволів у органах державної влади; освіта фармацевтів, їх права та обов'язки відповідно до закону; матеріальне забезпечення аптек (придатні приміщення, кімнати для лабораторій, медичні препа-

рати та ін.); забезпечення населення лікарськими засобами та встановлення цін на ліки.

Офіційне зародження аптечної справи в м. Києві датується 1715 р., коли Київський губернатор князь Д. Голіцин звернувся до Петра I з проханням відкрити в місті аптеку для кращого обслуговування солдат, при якій би працював лікар і аптекар з оплатою по 700 руб. на рік. І таку аптеку з дозволу імператора було відкрито. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. аптеки були державними, засновувалися при лікарнях приказів громадського опікування і «вільними» (приватними).

Кожна аптека повинна була мати рецептурну кімнату, куди хворі приходили по ліки. Крім медикаментів, у цій кімнаті мала бути шафа для отруйних речовин, з особливими вагами, ступками і совками та шафа для патентованих ліків. Кімната, де виконувалися фармацевтичні роботи, що потребували гарячого настоювання та відварювання називалися кокторія. Для здійснення інших хімічних та фармацевтичних робіт використовували лабораторію. Для збереження в сирому вигляді фармацевтичних матеріалів облаштовували матеріальні кімнати, для висушування трав, квітів, коріння – сушильні, для збереження матеріалів у холоді – сухий підвал та льодовню.

Власниками київських аптек були переважно іноземці, які користувалися певними привілеями під час їх відкриття. Першу приватну київську аптеку відкрив німецький колоніст Йоганн Гейтер у перші десятиріччя XVIII ст., отримавши для цього імператорський привілей у 1728 р. У наступні роки аптека перейшла його нащадкам.

Аптеки відкривали при приказах громадського опікування. Головною аптекою приказу почали займатися ще наприкінці 1782 р., але перша спроба результату не дала. Лише в 1800 р. аптека розпочала свою роботу. Вона розташовувалася на Печерську, навпроти Царського палацу, а вулиця, що прямувала від палацу повз аптеку, так і називалася аптекарською.

¹ *Верхратський С.А.* Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земств): дис... д-ра мед. наук. К., 1944. 298 с.

² *Історія фармації України / Р.В. Богатирьов, Ю.П. Сніженко, В.П. Черних та ін. Х. : Прапор: Вид-во: УкрФА, 1999. 799 с.*

³ *Сятиня М.Л.* Історія фармації: Навч. Посібника для вищих навчальних закладів / О. П. Реєнт (від.ред.) – Львів, 2002. – 660 с.; *Сятиня М.Л.* Фармацевтична справа в Україні: Минувле. Сьогодення. День прийде. К. : Інститут історії України НАН України, 1998. 334 с.

⁴ *Голяченко А.* Історія медицини та фармації України / А. Голяченко, Г. Конопелько. Тернопіль, 2002. 625 с.

⁵ *Робак І.Ю.* Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності / І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко // Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 215-220.

Усі аптеки, що відкривалися в м. Києві, були приватними. До початку XIX ст. у місті не було жодної державної аптеки. Під час війни з Наполеоном ситуація почала змінюватися. 11 квітня 1812 р. міністр поліції О. Балашов повідомив Київського військового губернатора М. Милорадовича, що 28 березня імператор Олександр I наказав перевезти до Києва Житомирську польову аптеку і назвати її Київською польовою аптекою. Міністр просив підготувати для аптеки належне приміщення. У червні 1812 р. аптека «з усіма чинами і служителями» під наглядом аптекаря Роде вирушила на найманих підводах до м. Києва. У місті для неї було підготовлено 6 палат у Братському монастирі, а згодом, для розміщення аптеки віддали приміщення бурси. 23 листопада 1812 р. в одній із кімнат бурси трапилася пожежа. Тоді, цивільний губернатор просив київського обер-коменданта віднайти можливість розмістити польову аптеку у якійсь кам'яній будівлі монастиря. Проте нічого придатного не знайшлося, тому 12 січня 1813 р. було вирішено перенести казенну аптеку у кам'яну будівлю в Старокиївському Софійському соборі⁶. 31 листопада 1814 р. Київська казенна аптека була розміщена у будинку відомого ювеліра С. Стрельбицького на Подолі, поряд із Покровською церквою.

Першим управляючим Київської казенної аптеки був П. Роде, потім – титулярний радник С. Щупальцов, у 1820 р. його замінив 33-річний надвірний радник А. Циммерман, а з квітня 1826 р. – колезький секретар К. Оландер, який впродовж 5-ти років займав таку саму посаду в Архангельську.

За статистичними даними на 1856 р. Київська аптека відпустила ліків загальною вагою 3331 пудів і 18 фунтів. Вона обслуговувала постійні госпіталі у містах Києві, Житомирі, Бельцях, Тульчині, військово-тимчасові госпіталі у містах Золотоноші, Тульчині, Прилуках, Могильові, Заславі, Балті, Ямполі, Ольгополі, Черкасах, Смілі. Аптека також обслуговувала 112 кавалерійських округів, полків, тюрем тощо.

У вересні 1857 р. за результатами міністерської перевірки, було встановлено, що будинок, де розміщувалася Київська аптека був малий, не-

зручний, а запаси ліків зберігалися у вологому сараї. Тоді було вирішено аптеку в м. Києві ліквідувати, а її медичні запаси перевести до Лубенської аптеки, яка мала просторе казенне приміщення.

Виявлені нами архівні матеріали дають підстави стверджувати, що в 1833 р. в Києві діяло дві казенні аптеки. Однією із них управляв провізор В. Ментуєв, інша належала приказу громадського опікування і управляв нею провізор Ф. Рильке. «Вільних» аптек в м. Києві нараховувалось три, якими управляли аптекар І. Ейсман, провізори А. Цагарі та Є. Аншпах. У повітах Київської губернії діяло 25 «вільних» аптек. У Київському повіті аптекою управляв провізор О. Кулеша; у Васильківському в м. Біла Церква – провізор І. Петровський; у Богуславському повіті в м. Богуслав – аптекар Є. Вонзель, у містечку Кам'янському – провізор Л. Ріхтер; у Черкаському повіті Смілянська аптека – аптекар Ф. Вальтер, Городецька – провізор М. Шиховський; у Махновському повіті Махновська – провізор І. Май, Погрибищинська – провізор К. Сейман; у Липовецькому повіті діяло 4 аптеки: Липовецька – провізор А. Дейн, Лісницька – провізор А. Фраг, Монастирська – провізор Ф. Сафєро, Дашевська – провізор В. Бабінський; в Уманському повіті діяло 3 аптеки: 2 Уманські – провізори Сомановський і К. Миральський, Соколовська – провізор Станкевич; у Радомисльському повіті Радомисльська аптека – провізор А. Клоренс, Брусилівська – провізор Л. Миرونський; у Звенигородському повіті Звенигородська аптека – провізор А. Дува; у Таращанському повіті діяло 2 аптеки: Таращанська – провізор М. Брояковський, Тетіївська – провізор М. Пасхалов. Всього по губернії працювало 30 аптек⁷. Подібні звіти склалися і в наступні роки. У звіті Київського цивільного губернатора дійсного статського радника Ф. Переверзева за 1835 р. подавалися відомості про кількість аптек у Київській губернії, їх матеріальне становище та забезпечення медикаментами⁸.

Аптеки відкривали і при навчальних закладах, зокрема при Університеті Св. Володимира. У 1844 р. за поданням Ученої ради університету

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 367, спр. 12, арк. 1-17.

⁷ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, арк. 177-177 зв.

⁸ Там само, спр. 1803, арк. 242.

Тимчасовий медичний комітет дозволив вузу відкрити власну аптеку, і 14 січня 1848 р. Л. Сегет доповів правлінню про влаштування ним аптеки та розширення фармацевтичної лабораторії. Після смерті Л. Сегета, у 1853 р. тимчасово завідувати аптекою було доручено лаборанту фармацевції Зейделю. У 1854 р. ученим аптекарем було призначено М. Неєзе. Проте, у 1863 р. М. Неєзе подав прохання про відставку і наказом Міністра народної освіти був звільнений з посади ученого аптекаря. У 1864 р. університетська аптека припинила свою діяльність і залишилася тільки фармацевтична лабораторія.

Казенно-аптечні заклади підпорядковувалися департаменту казенних лікарських заготівель. У Російській імперії у 1838 р. існувало чотири інспекторства аптекарської частини, а в 1857 р. – шість, одним з яких було Києво-Лубенське. Інспекторське управління складалося із інспекторів, їх помічників та інших штатних чиновників і канцелярських службовців. У 1838 р. інспектор Києво-Лубенського інспекторства отримував 3 тис. руб. на рік, помічники – по 2 тис. руб., середній оклад канцелярських службовців становив 400 руб. Ці оклади були вищими, ніж у чиновників інспекторств в інших губерніях, зокрема в Оренбурзькій, Віленській, Херсонській⁹.

Інспекторське управління мало окреме призначення, в якому могли бути і квартири чиновників. Інспекторів і їх помічників призначало і звільняло Міністерство внутрішніх справ, інших чиновників інспекторство – департамент казенних лікарських заготівель. Інспекторському управлінню підпорядковувалися всі аптекарські чини і службовці, підзвітних їм установ. Інспекторське управління здійснювало нагляд за аптечними закладами, постачанням якісних медикаментів, матеріалів та їх транспортуванням, за утриманням аптек і медикаментів, за приготуванням в лабораторіях препаратів¹⁰. Про це свідчить циркуляр МВС від 5 лютого 1830 р., в якому йшлося про те, що чиновники наглядали за належ-

ним транспортуванням аптекарських матеріалів, для забезпечення відповідних умов зберігання¹¹.

Особливу увагу інспекторське управління приділяло цінам на препарати і слідкувало за тим, щоб вони були вигідними для казни. Для забезпечення казенних аптек матеріалами і припасами інспекторства могли виділяти «на мелочные издержки» до 200 руб.¹²

Одним із обов'язків інспекторської управи було збирати відомості від гарнізонних батальйонів, інвалідних команд, полків, госпіталів, морських екіпажів про необхідні їм для лікування препарати. Потім ці відомості чиновники аналізували і складали каталоги, в яких затверджували відповідний перелік препаратів. На полях цих каталогів робилися помітки про причини несвоєчасної видачі медикаментів¹³.

У лікарнях приказів громадського опікування також вводилися каталоги ліків. 30 червня 1839 р. господарський департамент видав циркуляр, згідно з яким у міських лікарнях та лікарнях приказів громадського опікування медикаменти видавали відповідно до каталогу на 100 осіб на рік. В ньому був зазначений перелік з 232 препаратів, кількість яких вираховувалася у фунтах, унціях і драхмах. Наприклад, *acidi muriatici* – 7 ф. 6 унц., *antimonii crudi* – 20 ф., *fellis tauri inspissant* – 3 унц., *chlreti calcis* – 100 ф., *flor chamomillae vulgaris* – 100 ф., *herbae absinthii* – 6 ф., *lythargyrii* – 30 ф., *menth piperit* – 180 ф., *romor aurantiorum immalur* – 7 ф. 6 унц., *radit alchacas mundat* – 160 ф., *senegae* – 10 ф., *syropi communis* – 480 ф.¹⁴. У документі зазначалося, що у випадках збільшення хворих на однакове захворювання, місцеве начальство мало право використовувати більшу кількість препаратів, ніж була зазначена в каталозі¹⁵.

Однак, існували випадки, коли Міністерство внутрішніх справ дозволяло продавати ліки, які не входили до каталогу. Про це свідчить переписка з Міністром внутрішніх справ про надання дозволу бердичівському купцю Гальперину

⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 2. Т. 13, ч. 2, № 11816. С. 376-378.

¹⁰ Свод законов Российской Империи издание: 1857 г. [в 15 т.] (СЗРИ). Т. XIII. Ч. 18, Книга первая. Ст. 190-200

¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 635, арк. 1-3.

¹² СЗРИ. Т. XIII. Ст. 196. С. 35

¹³ ПСЗРИ. Собр.1. Т. 24, № 17969. С. 616.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп.770, спр.19, арк. 206-208.

¹⁵ Там само, арк. 208 зв.

продавати ліки в аптеці від холери, що винайшов віденський лікар Бастлер, які не входили до каталогу¹⁶.

Більшість медичних препаратів завозили із-за кордону, зокрема з Франції, Німеччини, Англії та інших країн. За указом Павла I від 28 лютого 1797 р. дозволено завозити до Російської імперії французькі вина, оливкову олію, каперси, анчоуси і за тими ж умовами аптекарські матеріали¹⁷. Указом Миколи I від 23 листопада 1838 р. Департаменту казенних лікарських заготівель дозволено закуповувати аптекарські матеріали для армії і флоту із Гамбурга. Закуплені аптечні матеріали і медичні препарати повинні були бути найвищої якості¹⁸.

Державні аптеки відпускали ліки за рецептами лікарів лікарської управи. Ще за часів Петра I у Російській імперії існував інститут «вільних» (приватних) аптек, діяльність яких регламентувалася «Аптекарським статутом» і численними нормативними документами. «Аптекарський статут» був виданий 20 вересня 1789 р. і містив 23 пункти. У статуті зазначалося, що аптекар повинен мати добрі, свіжі до використання препарати. Для того, щоб аптека утримувалась у відповідному стані, на аптекаря покладался обов'язок наглядати за провізором. Ліки, які відпускав аптекар повинні були відповідати встановленій таксі, а всі рецепти він вписував в записну книгу. Не відпускалися ліки за рецептами, прописаними докторами, штаб-лікарями, які не отримали дозволу займатися практикою, а також бабкам-повитухам («присяжним бабкам»), крім випадків, коли на їх прохання під час пологів для породіллі і новонароджених малюків потрібні були не сильно діючі препарати, до яких відносили мигдальну олію, корицеву воду, траву розмарину, сироп з ревінню. Лікувати хворих і прописувати ліки аптекарям суворо заборонялося. Також не дозволялося продавати і торгувати спиртними напоями із хлібного і виноградного вин¹⁹. Оскільки у складанні статуту фармацевти не брали участі, тому в цьому документі основну

увагу було приділено медичній практиці. Документ діяв до початку XIX ст., а 23 грудня 1836 р. був виданий новий «Аптекарський статут». Він став основним документом, який регламентував роботу аптек протягом XIX ст. Було визначено професійні та моральні вимоги до аптекарів, обов'язки аптекарів щодо виконання приписів рецепта за складом та масою інгредієнтів, регламентувався запас лікарських засобів в аптеці.

Ліки до аптек Київської губернії постачали в основному купці. Бували випадки, коли лікарська управа несвоечасно розраховувалася за привезені препарати. Про це свідчить позов купця І. Розенталя до Київської лікарської управи з вимогою виплатити йому кошти за поставлені медикаменти²⁰. Також, ліки у аптекарів закуповували і інші установи. Наприклад, Київська духовна консисторія Києво-Печерської лаври закуповувала у київського аптекаря Ф. Бунгера (Бунге) медичні матеріали і препарати і повинна була йому сплатити 116 руб. за них²¹. А саме: за 1 фунт рожевих квітів – 3 руб., 8 фунтів стиракси – 24 руб., 25 лотів лаванди – 3 руб. 30 коп., 16 лотів базилику – 32 коп., 16 лотів трави майорану – 40 коп., 2 золотника мускатної олії – 1 руб. 50 коп., 4 золотника гвоздичної олії – 1 руб. 65 коп., 3 драхми олії майорану – 1 руб., 9 драхм лавандової олії – 1 руб. 92 коп., 9 драхм розмаринової олії – 1 руб., 2 золотника есенції бергамоту – 60 коп., 3 золотника цедри – 96 коп., 4 драхми помаранчевої олії – 75 коп. та ін. Всього для приготування мира було придбано матеріалів на 90 руб.²². Також, Києво-Печерська лавра повинна була сплатити ще 16 руб. за два відра сандорійського вина. Обов'язок розплатитися з Ф.Бунге було покладено на К. Альшевського²³. У аптеці Федора Григоровича можна було придбати не лише ліки, а й різноманітні рослини та інші корисні засоби.

Ціни на аптечні препарати були суворо регламентовані документом, що називався «Аптекарською таксою», який був вперше надрукований в 1789 р. 3 січня 1808 р. міністр внутрішніх справ видав циркулярний наказ, яким зобов'язав

¹⁶ Там само, ф. 442, оп.1, спр.7833, арк. 1-6.

¹⁷ ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24. № 17855. С. 506.

¹⁸ ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 13. Ч. 2. № 11760. С. 330.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7, арк. 267 зв.–268 зв.

²⁰ Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 608, арк.1-6.

²¹ Там само, ф. 127, оп. 37, арк. 1-3.

²² Там само, арк. 1.

²³ Там само, арк. 1 зв.–2.

працівників аптек позначати точний час отримання рецепта, а на сигнатурі – точний час виготовлення і видачі ліків. Відповідно до «Аптекарського статуту», відомості встановлених цін на аптечні препарати видавалися Сенатом в 1833р.²⁴, а в 1836 р. були переглянуті і встановлені нові²⁵. Для перегляду «аптекарської такси», при встановленні нової, комітет керувався відповідними правилами. Зокрема, ті ліки, які мало використовували, були виключені із такси. Ліки, які користувалися більшим попитом навпаки, були знову введені до існуючої такси. Назви, як на старі, так і на нові фармацевтичні найменування були зазначені не російською і німецькою мовами, а латиною, відповідно до назв хімічних сполук.

Для обрахування цін на препарати були взяті преїскуранти станом на 1833 р. Ціни на ліки залежали від складності їх приготування, числа використаних інгредієнтів і включали витрати на заготівлю лікарських матеріалів та утримання аптек. При встановленні цін на прості препарати додавали 50%; на складові ліки (*medicamenta composita*) – 100% зверх преїскуранту. Визначення ціни на ліки (які готував сам аптекар – «*praeparata*»), які швидко псувалися, втрачали свої властивості, додавали зверх преїскуранту 150%. Вага ліків вимірювалася в драхмах, унціях і гранах. Якщо ціна грана становила менше копійки, то за кожен гран аптекарі все рівно брали по 1 копійці. Однак, якщо ціна за декілька гранів зрівнювалася з ціною за цілу драхму, то вона вже не повинна збільшуватися, хоч би число гранів і зростало. Наприклад, якщо ціна одного драхма якихось ліків коштувала 5 коп., а гран – 1 коп., то за 5, за 6 і більше гранів аптекар більше 5 коп. взяти не міг²⁶. Так, як ціна на листя рослин (*folia*) була зазначена, то було вирішено не встановлювати особливу ціну на трави (*herbae*), оскільки в аптеках використовували листя, а не стебла. Тому цілий артикул під назвою *herbae* був виключений із такси²⁷. Також у документі була вказана вартість приготування ліків (*taxa*

laborum), яка передбачала винагороду за втрату часу і інші витрати при складанні ліків за рецептами. Наприклад, за розділення порошоків, за кожную долю в капсулу – плата 3 коп.; за розділення зборів – 5 коп.; за приготування (*forinatio*) пілюль за кожную драхму – 20 коп.; за складання препаратів зовнішніх і внутрішніх, таких як порошки, наливки, відвари, розчини, мікстури, сиропи, примочки, бальзами, мазі та ін. – від 15 до 80 коп., а за кожен фунт більше 2-х фунтів – ще 5 коп.; за приготування пастелей і болюсів за кожную драхму – 10 коп.; за намазування пластиру на полотно, за кожную унцію – 40 коп., а за намазування пластиру на лайку – 60 коп.; за обв'язку посуду з печаткою, пробкою, сигнатуркою з простим шнурком і папером – 15 коп., а те ж саме з золотим папером і шовковим шнурком – 20 коп.; за нарізання (*concisio*), товчення (*contusio*) в порошок, за 1 унцію – 5 коп., в самий дрібний порошок – 25 коп.; за посріблення пілюль за кожную драхму – 30 коп., а за позолоту – 60 коп.²⁸. Означена в таксі за 1826 р. плата за посуд була залишена без змін, наприклад, біле скло банок і склянок коштувало від 12 до 60 коп., зелене скло – від 8 до 40 коп., глиняні банки – від 10 до 70 коп., паперові коробки – від 15 до 50 коп.²⁹.

При вирахуванні ціни на гомеопатичні препарати, комітет у складі І. Рюля, В. Крейтона, І. Буша, М. Арендта, П. Горяникова, К. Измена, І. Фефера, Є. Грасманова і Л. Брунса вирішив, що приготування їх досить важке, а сама кількість матеріалів мізерна, і тоді було встановлено особливе правило, відповідно до якого за кожен гомеопатичний препарат разом з упаковкою, ярликом і склянкою платили по рублю³⁰. Ліки, які могли нанести шкоду були позначені плюсом («+»). Аптекарі не могли їх відпускати без призначення лікаря. Наприклад, плюсом позначалися такі ліки як *liquidus*, *muriaticum*, *cobaltum* (*arsenicum metallicum nativum*), *Sabinal*, *veratib*, *ponderosa salita* тощо³¹. Наступна «аптекарська такса» була видана у 1850 р. У 1860 р.

²⁴ Там само, ф. 442, оп.770, спр.7, арк. 1-277.

²⁵ Там само, ф. 486, оп.1, спр. 6814, арк.1- 31.

²⁶ Там само, ф. 442, оп. 770, спр.7, арк. 244

²⁷ Там само, арк. 244 зв.

²⁸ Там само, арк. 266 зв.

²⁹ Там само, арк. 267.

³⁰ Там само, арк. 244 зв.

³¹ Там само, арк. 245-266.

Медична рада її переглянула і встановила нову, з якої виключила препарати, які мало використовувалися і додала ті, які приписували хворим в аптеках³². Також, в нову «таксу» було введено значну кількість як простих, так і складових ліків, які до цього не входили у загальну російську фармакопею, однак часто були затребувані в аптеках. Для однакового приготування препаратів по всіх аптеках імперії, до «аптекарьської такси» у вигляді додатку було включено настанову з описом фізичних якостей складових препаратів, їх хімічні реагенти³³. Однак, ще з 1859 р. «вільні» аптеки вже забезпечувалися рецептурними книгами, для правильного і однакового приготування всіх медичних препаратів³⁴.

Екстракти, які готували в аптеках, повинні були продавати тільки на воді, а ті, які готувалися на спиртї чи ефірах (коріння валеріани, чорнобиля) відпускалися в першу чергу³⁵. Для визначення цін на ліки для «такси», за основну приймалася ціна унція. Нижчі розряди одиниць на вагу вираховувалися наступним чином: для визначення ціни драхми ціна унції розділялася на 6, тобто якщо ціна лікарського препарату по «таксі» коштувала 6 коп., то ціна драхми того ж медикаменту вираховувалася в 1 коп.; для вирахування ціни грану, ціна драхми ділилася на 40, тобто, якщо ціна драхми по «таксі» становила 10 коп., то гран цього препарату коштував $\frac{1}{4}$ коп. Краплю будь-якого препарату оцінювали на рівні з граном³⁶. На розсуд кожного утримувача аптеки, дозволялося продавати ліки за цінами, нижчими, ніж встановлені «таксою», однак вони повинні були бути належної якості і відповідати встановленій вазі³⁷.

Ніяких асигнувань на медикаменти не відпускалося. Лікарні обмежувалися в основному засто-

суванням лікарських рослин. Рецепти виписувалися на трави, коріння, масла, настоянки, відвари, які добували з рослинної сировини. Найчастіше призначалися примочки, полоскання, збори. Краплі та мазі використовувалися рідко. Зовсім не виписувалися рецепти на супозиторії та глобули³⁸. За сприянням місцевої влади населення Київської губернії займалося збором та заготівлею лікарських рослин (наприклад, соснових шишок)³⁹. Генерал-Штаб-Доктору направляли відомості про народні методи та лікарські рослини, які використовували для лікування хворих⁴⁰. У 1827 р. Міністерство внутрішніх справ видало указ про способи заготівлі лікарських препаратів для закладів приказів громадського опікування⁴¹.

Лікування аптекарських учнів, травників і працівників як казенних аптек, так і інших установ покладалося на Медичний департамент Міністерства внутрішніх справ. У випадках хвороб цих осіб їх направляли на лікування як казенних службовців у військові госпіталі сухопутного та морського відомств безкоштовно, а де таких установ не було – то у міській лікарні приказів громадського опікування. Їх лікували на таких же умовах як і нижчих поштових службовців. Плата за їх лікування здійснювалася із залишкових сум Медичного відомства. На лікування одного лікарського учня виділяли по 50 коп. на добу і 10 коп. додатково на медикаменти. На поховання таких осіб витрачали 3 руб. сріблом⁴².

Кожною аптекою управляв провізор або аптекар, якому допомагали аптекарські помічники (гезелі) і учні, які не мали медичної освіти. Управляючі аптекою повинні були їх навчати готувати ліки й виконувати елементарні лікарські призначення. Ситуація змінилася, коли у 1838 р.

³² Аптекарьская такса или оценка лекарств, составленная Медицинским советом, СПб. : в типографии МВД, 1860. С. 1.

³³ Там само. С. 1-2.

³⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.1 оп. 295, спр. 55009, арк. 25-28

³⁵ Аптекарьская такса или оценка лекарств, составленная Медицинским советом, СПб.: в типографии МВД, 1860. С. 5.

³⁶ Там само. С. 6-7.

³⁷ Там само. С. 9.

³⁸ Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. Тернопіль : Гілея, 2004. С. 120.

³⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 2298, арк. 38; ф. 13, оп. 1, спр. 51, арк. 28.

⁴⁰ Там само, ф. 13, оп.1, спр. 1296, арк. 1-40.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 58, арк. 1-8.

⁴² Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 1063, арк. 6.

у Російській імперії були вперше введені «Правилами про іспити медичних, ветеринарних і фармацевтичних чинів», за якими встановлювалося три фармацевтичні ступені: аптекарський помічник, провізор і аптекар. В архівних матеріалах за 1838 р. йшлося про те, що Попечителю Київського учбового округу передали на навчання медичних, ветеринарних і фармацевтичних учнів, тому що управляючим аптеками суворо заборонено приймати в аптеки учнів, які не мали гімназійного посвідчення з відомостями про те, які предмети вони вивчали в перших чотирьох класах гімназії. Якщо молоді люди отримали домашню освіту або в приватних навчальних закладах і бажали присвятити себе фармації вони були зобов'язані скласти іспити в гімназіях і одержати свідоцтво встановленого зразка⁴³. Замість терміну «аптекар» у 1845 р. було введено вищий фармацевтичний ступінь – магістр фармації. Присуджувати ці ступені мали право Петербурзький та Московський університети і Військово-медична академія.

У XIX ст. аптеки відкривалися з дозволу МВС за поданням губернських лікарських управ. Бажаючи відкрити приватні аптеки подавали до лікарських управ заяви з обґрунтуванням доцільності своєї діяльності. У 1822 р. дозвіл на відкриття аптеки отримала генерал-майорша Давидова⁴⁴, у 1826 р. в оренду була взята аптека з медикаментами та іншим майном у м. Ходоркові Сквирського повіту Київської губернії, яка належала неповнолітнім Якубовським⁴⁵, у 1827 р. полковник Понятовський отримав дозвіл на відкриття вільної аптеки в його маєтностях в м. Таганчі⁴⁶, у 1828 р. доктор медицини Меєр отримав дозвіл на відкриття «вільної» аптеки в м. Чорнобилі⁴⁷, у 1830 р. отримала дозвіл титулована радниця Чекалова на відкриття вільної аптеки на Печерську в м. Києві⁴⁸, у 1838 р. лікар-

ська управа дозволила провізору Гольдману відкрити аптеку у містечку Ржищеві⁴⁹. Хоча нерідко чиновники і відмовляли у відкритті таких медичних закладів. У 1828 р. графу О. Потоцькому відмовили у відкритті другої аптеки в м. Умані⁵⁰, однак вже у 1829 р. О. Потоцький отримав дозвіл на відкриття домашньої аптеки в м. Умані⁵¹.

На початку 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії з'явилися нові «Правила відкриття аптек», згідно з якими аптеку у місті чи районі могли відкрити за поданням місцевої медичної управи і з дозволу губернатора. Для відкриття нової аптеки потрібно було встановити кількість населення та число аптек, які вже діяли на території. Зокрема, у столиці губернії одна аптека мала обслуговувати 12 тис. осіб та 30 тис. рецептів. Аптеку не мали права відкривати без згоди місцевих аптекарів. Відповідно до «Правил відкриття аптек», у кожній аптеці повинна була бути лабораторія, керівник та учні. Нагляд за аптекарськими установами здійснювали інспектори лікарської управи, які декілька разів на рік повинні були інспектувати ці заклади⁵². Такий огляд передбачав детальне вивчення документації щодо видачі ліків та їх приготування. Інспектори також аналізували технічний стан будівель, чистоту та умови зберігання ліків. У 1830 р. для розміщення Київської казенної аптеки було орендовано будівлю у дворяна Стельбицького, яка відповідала технічним нормам⁵³.

Київська лікарська управа ретельно контролювала стан аптечної справи. Періодично члени управи проводили планові і позапланові огляди аптек. Результати перевірок розглядалися на засіданнях управи. Власникам аптек та їх управляючим надсилали розпорядження щодо усунення виявлених під час перевірок недоліків. Якщо у призначений термін їх не усували, то розпочинався процес закриття аптеки, відповідно до порядку, передбаченого «Аптекарським

⁴³ Там само, ф. 707, оп. 9, спр. 29, арк. 6-7.

⁴⁴ Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 2206, арк. 1-8.

⁴⁵ Там само, ф. 533, оп.3, спр.171, арк. 1-56.

⁴⁶ ДАКО, ф.2, оп. 1, спр. 2693 (1827 р.), арк. 5.

⁴⁷ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 2724, арк. 1-12.

⁴⁸ Там само, ф. 13, оп.1, спр. 752, арк. 1-8.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 2647, арк. 53

⁵⁰ Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 327, арк. 45.

⁵¹ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 3202, арк. 7.

⁵² Маркус Л.М. Краткое руководство для врачей к познанию Российских законов, учреждений и государственной службы. Изданное Медицинским Советом. СПб. : Эдуарда Праца, 1843. С. 93.

⁵³ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 3337, арк. 1-3.

статутом». Іноді лікарська управа робила зауваження власникам чи управляючим, виносила їм догани, а якщо виявлені порушення були значними, інформувала про них Медичний департамент МВС, який вживав заходи дисциплінарного впливу до порушників⁵⁴. Заборонялося також відкривати в містах багато аптек, щоб уникнути конкуренції. Особлива увага надавалася якості виготовлених ліків. Аптечні заклади підпорядковувалися Медичному департаменту МВС.

Після огляду «вільних» аптек члени лікарської управи повинні були скласти протоколи, в яких описували роботу аптекарів і надавали цю інформацію до Медичного департаменту⁵⁵. При огляді державних аптек такі протоколи не склалися, а звітність велася по встановленим формам Міністерства внутрішніх справ. У випадках звинувачення фармацевта у зловживаннях лікарська управа повинна встановити, щоб це звинувачення було достовірним і підтверджувалося доказами в присутності свідків, якими виступали чиновники губернського відомства⁵⁶.

Управляючий «вільною» аптекою не мав права лишити її навіть на один день, навіть не сповістивши про це лікарську управу. У випадках хвороби, відпустки, від'їзду управляючого, він і співробітник, який залишався замість нього, подавали рапорти до лікарської управи про передачу аптеки, а після повернення управ-

ляючого до своїх обов'язків – знову надсилали відповідні рапорти. Змінюючи управляючих, власники аптек просили лікарську управу про відповідний на це дозвіл, після одержання якого також відбувалася передача аптеки⁵⁷.

Таким чином, розвиток медичної науки і практики сприяв появі та встановленню нових форм медичної допомоги.

Забезпечення населення лікарськими засобами як вид медичної допомоги розвивався у двох напрямках: державні («казенні») аптеки і приватні («вільні»). Ціна на аптекарські препарати і ліки суворо регламентувалася «лікарською такою». У XIX ст. роботу аптек контролювали міські, районні, обласні лікарні та інспектори. Ревізорами керував головний інспектор охорони здоров'я. Практично всі аптеки, які відкривали, були приватними. Тільки в губернських центрах функціонували державні аптеки («казенні» та аптеки приказу громадського опікування), проте і їх, у більшості випадків, здавали в оренду приватним ревізорам. У середині XIX ст. у м. Києві діяло дві казенні аптеки, всі інші були приватними. Станом на 1865 р. у місті функціонувало 14 аптек, з яких тільки одна залишалась державною. У кожному повіті Київської губернії діяли приватні аптеки. Їх кількість залежала від чисельності населення повіту та рецептів, які могла обслуговувати одна аптека.

References

Goliachenko A. M., G. Konopel'ko. (2002) *Istoriya medy`cy`ny` tafarmaciyi Ukrayiny*. Ternopil'. [in Ukrainian].

Goliachenko O., Ganitkeyv`chYa. (2004). *Istoriya medy`cy`ny` / Ternopil`*. [in Ukrainian].

Istoriya farmaciyi Ukrayiny` / R. V. Bogaty`r`ov, Yu. P. Snizhenko, V. P. Cherny`xtain. (1999) – Xarkiv. [in Ukrainian].

Markus L.M. (1843) *Kratkoe rukovodstvo dlya vrachej k poznany`yu Rossy`jsky` xzakonov, uchrezhdeny`j y` gosudarstvennoj sluzhby*. St. Petersburg.. [in Russian].

Robak I.Yu. *Organizaciya oxorony` zdorov'ya v Xarkovi za impers`koyi doby` (poch. XVIII st. – 1916 r.)*. Xarkiv: [in Ukrainian].

Robak I. Yu. (2016). *Medy`chne krayeznavstvo v konteksti istoriyi ta suchasnosti / I. Yu. Robak, G. L. Demochko // Istory`chny`j arxiv. – 2016. – (16), 215-220*. [in Ukrainian].

Syaty`nya M. L. (2002). *Istoriya farmaciyi. L`viv*. [in Ukrainian].

Syaty`nya M. L. (1998) Farmacevty`chna sprava v Ukrayini: My`nule. S`ogodennya. Den` pry`jdeshnij. Ky`yiv. [in Ukrainian].

Verkhratskyi, S. A. (1944). *Materialy z istorii medytsyny na Ukraini (do chasiv*

Vvedennia zemstva) [Materials of history of medicine in Ukraine (in the pre-zemstvo period)] (Doctor`sthesis). Kyiv. [in Ukrainian].

⁵⁴ *Робак І.Ю.* Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. XVIII ст. – 1916 р.). Х.: ХДМУ, 2007. С. 246.

⁵⁵ ДАКО, ф. 13, оп.1, спр. 752, арк.1-8 .

⁵⁶ СЗРИ. – Т. XIII. Ст. 36-37, с.9.

⁵⁷ *Робак І.Ю.* Організація охорони здоров'я ... С. 246.